

- ²⁶ Щеголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 276—277.
- ²⁷ Чикаленко Є. Наза. праця. — С. 218.
- ²⁸ Сборник КРН. — Вып. IV—V. — С. 46—47.
- ²⁹ Там же. — С. 262.
- ³⁰ Там же. — С. 264.
- ³¹ Там же. — С. 83.
- ³² Там же. — С. 145—150.
- ³³ Савенко А. И. Заметки // Киселянин. — 1908. — 25 апр.
- ³⁴ Сборник КРН. — Вып. III. — С. 36.
- ³⁵ Там же. — С. 41.
- ³⁶ С-ченко Д. Допустимо ли? // Киев. — 1914. — 8 янв.
- ³⁷ В Клубе Русских Националистов // Киселянин. — 1914. — II янв.
- ³⁸ Місцеві націоналісти та ювілей Т. Г. Шевченка // Рада. — 1914. — II січ.
- ³⁹ Націоналісти й Шевченко // Рада. — 1914. — 18 січ.
- ⁴⁰ Малоросс Шевченко и «Киселянин» // Киев. — 1914. — 19 февр.
- ⁴¹ ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 494, арк. 1—2.
- ⁴² Киселянин. — 1914. — 13 февр.
- ⁴³ Брудні люди // Рада. — 1914. — 4 лют.
- ⁴⁴ Рада. — 1914. — I берез.
- ⁴⁵ Без ювілею // Рада. — 1914. — 5 лют.
- ⁴⁶ В Клубе Русских Националистов // Киселянин. — 1914. — II янв.
- ⁴⁷ Ромул Коміки // Рада. — 1914. — 6 лют.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ ЦДІА України, ф. 354, оп. 1, спр. 26, арк. 37.
- ⁵⁰ ІР ЦНБ, ф. ХХІ, спр. 1131.
- ⁵¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. — С. 23.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Щеголев С. Н. Указ соч. — С. 552.
- ⁵⁴ Там же. — С. 557.
- ⁵⁵ Столичні немовлята і провінційні златоусты // Рада. — 1914. — 30 трав.

Т. І. Лазарська (Київ)

Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст.

Однією з визначних подій післяреформеної епохи стало розгортання промислового будівництва на Україні. В цей час зростав кількісно, розвивався і мужнів підприємницький клас суспільства, покликаний до життя всім ходом економічного розвитку. Перші поодинокі підприємці, які ще не були у повному розумінні капіталістами, почали з'являтися наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. Проте на цьому відтинку історичного шляху внаслідок панування кріпосницьких стосунків формування промислової буржуазії відбувалося надто повільно, а її представників можна було перелічити поіменно.

Так, певне уявлення про кількісний і соціальний склад промислової буржуазії дає список підприємців України, вміщений у «Списке фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г.». Слід зазначити, що до подібних списків не потрапляв чималий прошарок підприємців, задіяних у сільській місцевості, які за своїм походженням були переважно із селян. На жаль, подібна практика подачі статистичних відомостей діяла протягом усього XIX ст.

Отже, до розглядуваного нами списку включено 652 особи. За соціальним складом серед них переважали поміщики (41,7 %), другу позицію посідали купці (27,6 %), за ними йшла група міщан (23,46 %) і, нарешті, селяни (2,45 %). Походження 4 % промисловців не встановлено, а вихідців з

духовенства налічувалося лише 3¹. Таким чином, до підприємницької діяльності у першій половині XIX ст. залучалися активніше ті стани, що були значно краще забезпечені коштами — поміщики та купці.

Цим двом соціальним групам і надалі вдавалося зберігати домінуючі позиції у промисловості. Таку високу питому вагу поміщиків серед організаторів промислових підприємств вдало пояснював тогочасний відомий статистик Журавський. «Поміщики, — зазначав він, — переважно виробники: вони володіють головною і найважливішою сумою приватного майна — землею, а значить, чималою частиною матеріалів фабричного виробництва. За допомогою позик у кредитових установах вони завжди можуть мати у своєму розпорядженні величезні капітали для початкової організації закладів, та й організувати ті заклади дегше їм через те, що вони використовують власні матеріали і робітників»².

Наявність коштів, нагромаджених за рахунок нееквівалентної торгівлі, також допомагала купцям в організації виробництва, хоча їм деякою мірою перешкоджала відсутність у першій половині XIX ст. вільних робочих рук. Однак, незважаючи на це, купецтво вже в той час значно активізувало свою промислову діяльність. За розрахунками дослідника соціально-економічних процесів на Україні переломної доби І. М. Бровера, який вважав усі міські фабрики і заводи купецькими через те, що поміщицькі підприємства зосереджувалися переважно в маєтках, так представив динаміку розвитку купецького підприємництва: 1838 р. — 607 закладів, 1840 р. — 707, 1847 р. — 752, 1861 р. — 1575. Отже, купецький капітал дедалі настійніше заявляв про себе у промисловості. Вже на час селянської реформи 1861 р. він посів домінуюче становище. На 1861 — 1862 рр. купецькому капіталу належало 72 % промислових підприємств різного типу³.

Майже у повному розпорядженні купецтва знаходилися швацькі, чинбарні, ливарні, салотопні підприємства, тим часом як цукроваріння монополізували поміщики. Географічно поміщицьке підприємство переважало у Київській та Харківській губерніях, а купецьке — у Херсонській. За умов засилля цих двох соціальних станів у промисловості лише поодиноким представникам соціальних низів — селянам — вдавалося пробитися до лав більш-менш значних промисловців.

До таких, зокрема, належали родини Симиренків і Яхненків, котрі започаткували бурхливу промислову кар'єру ще за кріпосницької доби. Розпочавши свою діяльність як дрібні торговці, вони викупилися з кріпосної неволі і заснували в 1815 р. торговий дім, який вже на зламі двох епох був відомий не лише в імперії, а й в Європі. Нагромадивши кошти на торгових операціях, вони у 40-і рр. першими у Російській імперії заснували парове цукрове виробництво на Ташлицькому та Городищенському цукрових заводах, за останнім словом техніки побудували Городищенський машинобудівний завод і ціле робітниче містечко з недільною школою, парадіальним міським та технічним училищами, бібліотекою, театром, лікарнею та церквою⁴. На жаль, промисловий злет фірми був припинений її крахом на початку 80-х рр. XIX ст.

Бурхливий розвиток фабрично-заводської промисловості у пореформену добу викликав зростання нових соціальних сил і посилення їх ролі у громадському та економічному житті суспільства. Інтенсивне індустріальне будівництво, яке розгорнулося, починаючи з 60-х рр. XIX ст., привело до того, що промислова буржуазія перетворилася у впливову частину класу капіталістів, котра специфічно була пов'язана з передовим у технічному відношенні господарством, а тому виступала носієм технічного прогресу. Потребуючи дедалі більше освічених кадрів, вона вільно чи невольно сприяла розвитку як загальної, так і спеціальної освіти. Вміло пристосовуючись до кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків, промислова буржуазія удосконалювала виробництво, впливала на політику уряду, підштовхуючи його і далі по шляху реформування економіки.

У період поглибленого розвитку ринкових відносин, що відбувався у 2-й половині XIX ст., змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення

буржуазії взагалі, і промислової зокрема. На цей процес певним чином впливало і пореформенне законодавство, яке стимулювало залучення до підприємництва демократичних низів. У 60-і рр. було ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Селянські свідоцтва 4-х розрядів скасовувалися. На селян поширювалися загальні юридичні права. Формально протягом перших пореформених років усувалися всі станові обмеження у підприємстві. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Одночасно певним категоріям промисловців надавався цілий ряд пільг. Так, від промислових зборів звільнялися дворянські підприємства в маєтках та селянські за місцем прописки власника, якщо в кожному з них працювало не більше 18 робітників. Не сподатковувалися мукомельні, олійниці, цегельні, лісопилні і тому подібні заклади, розташовані за межами міст. Усе це, з одного боку, сприяло ширшій участі у промисловому будівництві менш заможних прошарків суспільства, а з іншого, — підтримувало дворянське підприємництво, що, як ми відзначали, вже на час реформи почало поступатися місцем купецькому.

Всі ці зміни були зафіксовані у положенні від 8 січня 1863 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів»⁵. Юридично ним визнавалися за всіма станами рівні права в галузі підприємницької діяльності. Це положення залишалося незмінним аж до 80-х років, коли зміцнення ринкових засад викликало нові підходи в оподаткуванні підприємців⁶.

В той час, як створювалися умови для торгово-промислової діяльності суспільних груп, що до того зазнавали обмежень, поміщики позбавлялися пільг, які вони мали у феодальному суспільстві. Внаслідок реформ, і головною причиною селянської 1861 р., дворянство зазнало відчутних матеріальних втрат, лишившись раптово ряду привілеїв. Насамперед воно втратило дармову робочу силу, на якій, по суті, трималося їхнє господарство. Як зазначалося на з'їздах сільських господарів, поміщики після реформи зіткнулися з труднощами економічного характеру: бракувало оборотних коштів, припинялися позики з опікунських рад під заставу маєтків, не існувало законів, які б регулювали і забезпечували умови найняття робочої сили, селяни, що викупились, не бажали працювати за наймом, навіть на прийнятних умовах; крім того, залізничне будівництво, що активно розгорталося, відтягувало найбільш кваліфікованих робітників від поміщицьких підприємств, зростали ціни на робочі руки⁷. Все це зумовлювало кризу поміщицького господарства, складовою частиною якого були промислові підприємства.

До того ж, на початку 60-х рр. було скасовано монополію поміщиків у галузі винокуріння. Щоправда, за феодалізму на Україні гуральництвом займалися й козаки, військові обивателі та однодвірці. Після реформи права на цей рід діяльності надавалися всім тим, хто придбав відповідне свідоцтво⁸. Тому в цю, фактично, суто дворянську галузь промисловості почали проникати капітали інших суспільних верств. Поміщики, не витримуючи конкуренції з боку технічно більш прогресивних підприємств купців, поступово витіснялися з таких традиційно належних їм галузей, як винокурна, цукрова, мукомельна, салотопна, сукняна тощо. Навіть проведений у 1890 р. в інтересах поміщиків закон про винокуріння, згідно з яким переваги надавалися дрібним підприємствам, що знаходилися у сільській місцевості, тобто переважно в руках поміщиків, юридично мав загальностановий характер. Фактично знищувалася дворянська монополія на землю. Обмеження, що існували у першій половині XIX ст. при купівлі-продажу землі для податних станів, у пореформенний період було ліквідовано (однак за власниками землі зберігалося право на її надра).

Отже, буржуазні реформи надавали всім станам суспільства однакові права. Працелюбність, енергія, бережливість, притаманні багатьом представникам соціальних низів — селянам, купцям, міщанам, допомагали їм успішно займатися підприємницькою діяльністю. Однак такі можливості були не в усіх. Дух грюндерства, що панував у суспільстві, нерідко спону-

кав підприємців до нечесних шляхів наживи, відвертого шахрайства. Дуже точну характеристику цього періоду подав перший дослідник буржуазії П. Берлін: «На кінець 60-х років і на початку 70-х особливо яскраво розгоряється промислово-банківська вакханалія. Не тільки купці і промисловці, а й столбові дворяни беруть якнайширшу і жадібну участь у нашивидкоруч організованих справах. Жадоба нажити капітали на промислових затіях, на залізничних концесіях, на підрядах і поставках охоплює добросердих вчорашніх поміщиків, що здатні були лише прожити гроші»⁹⁻¹⁰. Захоплюючою атмосферою збагачення перейнялися й зовсім інертні в минулому і, здавалося б, не дуже придатні до підприємницької діяльності науковці, адвокати, лікарі, інженери.

Тодішній міністр шляхів сполучення граф Бобринський у своїй доповідній записці царю зазначав: «Система посередництва між урядом і акціонерами, посередництва, яке не потребує ні капіталів, ні знань, ні кредитів, має своїм наслідком те, що кожна більш-менш зацікавлена особа, яка прагне особистої наживи і ледве знайома з ходом справ у міністерстві чи у вищих установах, здобуває не тільки можливість, але й право бути засновником акціонерного залізничного товариства»¹¹. Щоб якось залучити до залізничного будівництва більше рядових капіталістів та припинити спекуляції навколо нього, уряд запровадив у 1874 р. нові умови акціонування. Ефект від цього заходу був незначний¹². Великі ділки, добре опанувавши ситуацію, зуміли скупити більшу частину акцій, не гребуючи навіть послугами підставних осіб.

Крім залізничного будівництва, іншим потужним джерелом нагромадження капіталів, що знаходилося в руках поміщиків, стала викупна операція. Український дослідник капіталістичного села М. Н. Лещенко зазначав, що загальна сума викупної позики по Україні становила понад 490 млн. крб. Крім того, поміщики мали отримати безпосередньо від селян ще 13 млн. крб. так званих додаткових платежів¹³. Зокрема, колишні поміщицькі селяни України, які здійснювали викупні операції на підставі указу 1861 р., протягом 1861 — 1874 рр. сплатили поміщикам 79641628 крб., а за викупними актами згідно з указом 1863 р. — 160045769 крб.¹⁴ Безумовно, певна частина цих величезних коштів була використана дворянством для перебудови своїх господарств на засадах капіталістичної економіки, для заснування нових і розширення вже існуючих промислових закладів. При бажанні поміщики могли кредитуватися на пільгових умовах у державному та дворянському банках.

Натомість спостерігався величезний відтік капіталів із селянських господарств як за викуп землі, так і у вигляді різних податків. Все це лягало важким тягарем на плечі селян і стримувало розвиток приватної підприємницької ініціативи. Адже за розрахунками професора Янсона, який досліджував матеріальний стан селян після реформи, платежі колишніх кріпаків трипільної смуги при середньому наділі перевищували прибутковість землі від 24 до 124 %. У зв'язку з цим він висловлював думку, як на перший погляд зовсім парадоксальну, про те, що, мабуть, усім поміщицьким селянам жилося легше за кріпацтва¹⁵.

Щоб якось звести кінці з кінцями, селяни наймалися на роботу та розвивали кустарні промисли. Однак навіть для цього потрібні були первісні капітали, яких вони не мали. Не було можливості селянину також вільно кредитуватися. Кореспонденти комісії по вивченню кустарних промислів по Чернігівській губернії відзначали, що «стан кредиту серед кустарів надзвичайно жалюгідний, в грошах вони відчувають скруту, а дістати їх і кредитуватися вірним способом не мають змоги»¹⁶. Громадські й кредитні заклади були неспроможні задовольнити попит кустарів, а міські банки не давали їм кредитів. Послугами міських банків, як зазначалося в матеріалах комісії Чернігівської губернії, могли користуватися лише найбільш заможні власники шкіряних заводів, а дрібні господарі мали звертатися до євреїв-лихварів, оплачуючи їм за позички величезні проценти¹⁷. Відсталі архаїчні

форми кредитування розорювали дрібних кустарів, виживали лише міцніші та спритніші.

Напружені економічні змагання, хронічна нестача коштів покликали до життя у другій половині XIX ст. нові організаційні форми. «Підприємства, набуваючи великих розмірів, дедалі частіше ставали не приватною справою, а колективною безособовою», — зазначає сучасний дослідник П. Г. Риндзюньський¹⁸. На зміну одноосібному йшов колективний капітал. Навіть цукрозаводчики, які ще донедавна за невеликі кошти могли обладнати завод, змушені були шукати собі партнерів по виробництву, оскільки підприємства з передовою технікою і технологією вже вимагали значних затрат. «Селянська реформа змусила заводчиків звернути увагу на надзвичайні потреби виробництва й сліди цього вже помітні. Невеличкі, так звані сільськогосподарські заводи поступилися місцем перед чималими заводами, спорудженими за паровою чи вогневою системою з комерційною метою»¹⁹. Тим більше не під силу одноосібнику було будівництво металургійних, машинобудівних, суднобудівних заводів та великих шахт і рудників. Саме в цих найбільш розвинутих і економічно важливих галузях України акціонерний капітал, до того ж іноземний, здобув переконливу перемогу.

Незважаючи на це, одноосібний капітал, який залучав до своїх лав нові покоління людей та нові суспільні прошарки, зберігав ще досить лагоме місце у промисловому виробництві України протягом другої половини XIX ст. Свідченням тому є джерела, які ми маємо у своєму розпорядженні. Вони дають можливість визначити станове походження переважної частини власників одноосібних підприємств фабрично-заводського типу. Так, найбільш повним і таким, що охоплює дані на кінець XIX ст., є «Список фабрик и заводов Европейской России» (під ред. В. Є. Варзара). Щоправда, і це видання не є бездоганним, бо його укладачі інколи уникали вказувати соціальну належність того чи іншого підприємця. Крім того, цей і подібні йому довідники не включали даних про підприємства, що підпорядковувалися гірничому наглядові.

Таким чином, згідно із «Списком...» на зламі двох століть потяг до промислового підприємництва на Україні виявили 2422 осіб (Табл. 1). Враховувалися власники підприємств фабрично-заводського типу, в яких працювало не менше 15 робітників, або які були оснащені механічним двигуном, або мали річне виробництво від 2 тис. крб. Серед власників налічувалося 856 купців (35,4 %), 589 — дворян (24,3 %), в тому числі й титулована знать, чиновники різних рангів, військові, землевласники, 263 міщан (10,9 %), 63 селян (2,6 %), 64 (2,6 %) — лікарі, юристи, інженери, фармацевти, вчителі, служителі культу. Отже, на підприємницькому обрії разом з традиційними станами з'явилася зовсім нова група підприємців з інтелігентської верстви. Крім того, у списку зазначено 98 іноземних підданих (4,0 %) і 489 осіб, соціальний стан яких не визначено²⁰. Якщо порівняти ці дані з тими, що наводилися у «Списку» 1832 р., впадає в око надзвичайно зросла активність купецького підприємництва. Захопивши напередодні реформи 1861 р. лідерство у промисловості, воно утримувало його протягом усього XIX ст. Дворянський клас, як ми вже зазначали, змушений був поступитися, попри певні пріоритети і можливості, які він мав, більш енергійний, здібний, підприємливий масі купецтва. Досить відчутних втрат зазнали і міщани, питома вага яких у великій промисловості знизилася більше ніж удвічі. Натомість зріс відсоток власників закладів фабрично-заводського типу із селян. Незважаючи на несприятливі обставини, що складалися внаслідок здирницької викупної операції, селянство теж продемонструвало невтримний потяг до промислового будівництва, хоча його питома вага і не була значною серед промислового загалу.

Безумовно, відсоток селян-промисловців, так само як і міщан, міг бути вищим, якби частина їх, розбагатівши, автоматично не переходила до стану купецтва. В цей час межа між купцями, селянами та міщанами, які займалися торгово-промисловою діяльністю, визначалася не стільки традицій-

Т а б л и ц я 1. Соціальний склад промислової буржуазії України

Галузі промисловості	Соціальні верстви		Міщани	Селяни, в тому числі поселенці, козаци, колоністи	Інтелектуальні професії — інженери, медики, соціально-гуманітарні, студенти, вчителі, юристи	Невідомі	Іноземні піддані
	Купці, в тому числі і їх сини	Дворяни, офіцери, чиновники, землевласники, самовідні особи					
Група I — IV обробка волокнистих рослин	54	4	19	3	—	13	7
Група V мішане виробництво (переважно галантерейне)	9	3	5	—	—	4	6
Група VI обробка дерева, паперове виробництво, друкарні, поліграфії тощо	53	18	39	2	5	44	6
Група VII механічна обробка деревини	98	19	19	7	2	52	5
Група VIII обробка металів, виробництво машин, апаратів, знарядь праці	72	22	50	4	22	83	20
Група IX обробка мінеральних речовин	113	47	35	11	12	62	6
Група X обробка продуктів тваринництва	66	2	17	—	—	12	8
Група XI хімічне виробництво	17	4	6	—	5	9	4
Група XII харчова промисловість	374	470	73	36	18	210	36

ною належністю до певного стану, скільки заможністю. Розмивання станових рамок набуло закономірності за доби ринкових відносин.

Нерідко до купецького стану приписувались і дворяни. Так, відомий промисловець-цукрозаводчик граф Бобринський вважався впливовим московським купцем. Так само і до дворянства підприємницький вітер заносив вихідців із суспільних низів. «Ми бачимо цукрозаводчиків, які потрапили у дворянство із селян, — писав один з харківських поміщиків. — Ми знали їх батьків і дідів, які були землеробами і пастухами, а тепер їх діти вже потомственні дворяни»²¹. Це, зокрема, стосувалося таких лідерів національної буржуазії, як Терещенки та Харитоненки.

Діяльність промисловців, як свідчить «Список», найбільшої активності набула в 80 — 90-ті роки, тобто під час аграрної кризи. Саме в цей час виникла переважна більшість промислових закладів. Так, з 2217 підприємств, зафіксованих у джерелі, 1458 (65,76 %) засновано якраз в останні десятиріччя XIX ст., 452 (20,38 %) — у 60 — 70-ті роки і 307 (13,84 %) — у дореформений час²². Отже, найбільш плідними для промислової діяльності стали останні два десятиріччя століття. Якраз на ці роки припадає завершення індустріалізації країни, становлення в основних рисах її промислового комплексу.

Аналіз «Списка...» свідчить, що одноосібне підприємництво розподілялося по галузях промисловості таким чином: найбільш компактна група буржуазії зосередила свою діяльність у харчовій промисловості. Причому, всі соціальні прошарки демонстрували заavidну енергію саме в цій групі виробництва. Більше половини промисловців (1217 осіб) вкладали свої кошти у цукрову, мукомельну, винокурну, тютюнову, пивоварну, олійницьку галузь промисловості, тобто займалися переробкою сільськогосподарської продукції. Якщо додати сюди ще 205 осіб, комерційні інтереси яких були пов'язані з обробкою волокнистих рослин та продуктів тваринництва, то стане зрозумілим тісний зв'язок підприємців-заводчиків саме із сільським господарством і великим землеволодінням. Адже найбільш численними власниками підприємств по переробці землеробської та тваринницької продукції були поміщики і купці. Перші зосередилися виключно в згаданих групах виробництв. З 589 поміщиків-промисловців у переробній галузі було зайнято 476, або 80,8 %.

Слідом за ними йшли купці — 57,7 % (494 чол.), які, маючи достатньо коштів, скуповували поміщицькі та селянські землі і фактично також ставали землевласниками. Так, протягом 1863 — 1882 рр. на Україні купці за-лучили для свого розширеного комерційного підприємництва 1812,6 тис. дес. землі²³. До групи промисловців, зайнятих переробкою сільськогосподарської сировини, входило 41,4 % (109 чол.) міщан та 61,9 % селян. Отже, переважна більшість підприємців володіла закладами сільськогосподарського профілю. Звичайно, їх число могло бути значно більшим, адже практично майже у кожному селі працювали крупорушки, млини, винокурні. Вони не увійшли до згаданого списку через те, що були дуже дрібними і розрахованими лише на задоволення потреб мешканців села. Наприклад, у 1887 р. лише винокурних підприємств на Україні налічувалося близько 8 тис. Звісно, що в ході концентрації виробництва їх кількість скорочувалася і в 1907 р. вже зафіксовано лише 569 винокурень²⁴.

Якщо землевласники-поміщики виявляли інтерес виключно до промислової переробки сільгоспродукції, купці разом з цим енергійно розвивали галузі, пов'язані з обробкою деревини, металів та виготовленням мінеральних речовин. Цими видами промисловості займалося більше третини купців, тобто 336 (39,6 %) з 856 осіб.

Помірну схильність до цих галузей проявляли поміщики, за винятком цегельного, кахляного виробництва (47 осіб), обробки металів і машинобудування (22 особи). Питома вага міщан у обробній промисловості становила трохи більше 54 % (143 особи). Участь селян та інтелігенції тут була незначною, хоча третина останньої категорії підприємців займалася розвитком виробництва групи VIII. Як бачимо, матеріали «Списка...» демонструють тісний зв'язок одноосібного промислового підприємництва української буржуазії із сільським господарством і обробною промисловістю, яка також була пов'язана переважно з землею, її надрами, і землеробством зокрема.

Як вже зазначалося вище, «Список» не містив даних щодо гірничозаводської промисловості, яка на Україні набула бурхливого розвитку, а її організатори перетворилися в одну з найбільш впливових груп буржуазії. У вітчизняній історіографії цей прошарок підприємців ґрунтовно дослідив український історик В. В. Крутиков²⁵. За його даними, абсолютну перевагу у вуглевидобутку на початку 70-х років мали поміщики. Вони провадили розробку вугілля на власних землях, що ставило їх у більш вигідне становище порівняно з іншими групами підприємців, які змушені були орендувати чи купувати землі.

Одночасно з поміщиками вугільну промисловість розвивали селяни (переважно колективно), козаки. У 60-ті роки свою увагу на вугільну промисловість звернули і купці. Так, купець Іванов взяв в оренду у князя Лівена вугільні розробки біля с. Олександрівка Бахмутського повіту. Аналогічний контракт на розвідку землі уклав із селянами с. Бешів також Афроїм Школьников²⁶. Проте це були лише перші кроки купецького капіталу в цій галузі.

Більш потужний приплив купецьких коштів відбувся у 70-ті роки. Вже на I з'їзді гірничопромисловців разом з поміщиками засідали купці А. Рейс, К. Нейшильд, І. Уманський, С. Поляков, а згодом до них долучилися І. Прохоров, В. Максимов, Шушпанов. Проте відсутність технічних знань, достатньої фінансової підтримки, обмеження, що існували в купівлі та оренді земель, негативно позначилися на купецькому підприємництві.

Разом з тим загострювалася конкурентна боротьба між промисловцями. Наприклад, у 1880 р. купцеві 2-ї гільдії Іванову довелося вести напружену боротьбу за право на оренду шахти Дагмара, що в Лисичанську, з купцем Естеровичем та інженером Виноградовим. Можливість заплатити більшу орендну плату, ніж його конкуренти, стала останнім аргументом у цій битві на користь Іванова. Інженер Виноградов тим часом перехопив право на оренду іншої шахти — «Капітальної»²¹. За таких умов пробитися до ешелону великих промисловців вдавалося купцям із значними капіталами. Загалом про соціальний склад вуглепромисловців і ті зміни, яких він зазнав протягом другої половини XIX ст., свідчить таблиця № 2²⁸.

Т а б л и ц я 2. Соціальний склад вуглепромисловців України

Групи власників	1872		1882		1894		1900	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Поміщики	42	53,2	66	38,8	51	25	76	24
Купці, почесні громадяни, козаки	7	8,9	37	21,7	28	13,7	63	20
Дрібні землевласники (селяни, козаки)	18	22,8	29	17	56	27,3	51	16,1
Інтелекція	1	1,2	2	1,2	6	3	10	3,2
Офіцери і чиновники	2	2,5	18	10,6	19	9	16	5
Іноземці	—	—	2	1,2	4	2	5	1,6
Капіталістичні об'єднання	3	3,8	9	5,3	26	13	81	25,6
Не встановлено	6	7,6	7	4,2	14	7	14	4,5
Всього	79	100	170	100	205	100	316	100

Ці дані свідчать про невпинне розширення кола вуглепромисловців, кількість яких протягом неповних трьох десятиріч зросла у 4 рази. Гостра конкурентна боротьба, що розгорталася у донецьких степах, змусила поміщиків дещо поступитися місцем енергійним купцям та великим капіталістичним об'єднанням, питома вага яких у вуглепромисловості зростала. Проте поміщицький елемент у складі гірничопромислової буржуазії України навіть на кінець XIX ст. був досить вагомим. Разом з чиновниками і офіцерами поміщики становили чверть складу підприємців.

Отже, у другій половині XIX ст. суспільство, яке вступило у смугу ринкових відносин, відчувало могутній приплив господарської енергії. В результаті цього зростав кількісно і розширювався у соціальному відношенні підприємницький клас суспільства, зокрема — промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру. До нього залучалися родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торгівці, селянство, що скинуло ярмо рабства, інженери, юристи та адвокати, вчені, вчителі та лікарі. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, став носієм соціального прогресу. Однак незавершеність буржуазних перетворень в економічному і політичному житті держави стримувала саморозвиток приватної ініціативи нижчих суспільних станів.

²¹ Підраховано за: Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г. — СПб., 1833. — Ч. 1. — С. 115 — 144; 152 — 156; 234 — 245; 588 — 601; 710 — 730; 742 — 745; 804 — 805; 812 — 825.

- ² Статистическое описание Киевской губернии. — К., 1852. — Ч. 3. — С. 1 — 2.
- ³ Б р о в е р І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. — К., 1924. — Т. 1. — С. 33 — 82.
- ⁴ К л е б а н о в с к и й П. Воспоминания о фирме бр. Яхненко и Симиренко // Киевская Старина. — 1896. — Т. 52. — С. 101 — 114, 251 — 252, 358 — 377; ЦДІА України, ф. 442, оп. 38, спр. 423, арк. 1 — 7; ф. 707, оп. 34, спр. 329, арк. 1; оп. 27, спр. 253, арк. 1; оп. 26, спр. 497, арк. 1 — 4; оп. 225, спр. 81, арк. 1 — 6.
- ⁵ ПСЗ II. — Т. 38. — № 39118.
- ⁶ Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России. — СПб., 1892. — С. 193, 241, 378.
- ⁷ Труды 5-го съезда сельских хозяев в Одессе в декабре 1878 г. — Одесса, 1879. — С. 10 — 55.
- ⁸ ПСЗ II. — Т. 36. — № 37197.
- ⁹⁻¹⁰ Б е р д и м П. А. Русская буржуазия в старое и новое время. — М., 1922. — С. 116.
- ¹¹ Т а т и щ е в В. Император Александр II. — СПб., 1903. — Т. 2. — С. 203.
- ¹² Л а в е р ь ч е в В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России 1861 — 1900. — М., 1974. — С. 58.
- ¹³ Л е щ е н к о М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. — К., 1970. — С. 36, 39, 40.
- ¹⁴ Підраховано за: Ежегодник министерства финансов. Вып. 6. — СПб., 1875. — С. 244 — 245.
- ¹⁵ Я н с о н Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. — СПб., 1881. — С. 73, 86.
- ¹⁶ Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности. — СПб., 1880. — Вып. 5. — С. 356.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Р ы н д з ю н с к и й П. Г. Утверждение капитализма в России. — М., 1978. — С. 229.
- ¹⁹ Г р у м - Г р ж и м а й л о. По вопросу о влиянии, какое имеет на экономическое положение свеклосахарных заводов преобразование крестьянского быта // Труды Вольного экономического общества. — СПб., 1886. — Т. 1. — С. 473.
- ²⁰ Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903. — 838 с.
- ²¹ Труды VIII съезда уполномоченных дворянских обществ. — СПб., 1912. — С. 170.
- ²² Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903. — 838 с.
- ²³ С л а б ч е н к о М. Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — К., 1927. — Т. 2. 00 С. 58.
- ²⁴ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. — М., 1954. — С. 79.
- ²⁵ К р у т и к о в В. В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии. — Томск, 1982.
- ²⁶ ЦДІА Росії, ф. 37, оп. 53, спр. 89, арк. 79, 89, 92 — 94.
- ²⁷ Там же, оп. 5, спр. 884, арк. 57, 121, 184, 190.
- ²⁸ К р у т и к о в В. В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии. — Томск, 1982. — С. 55, 61.